

קריאת סדרי מגילת אסתר בשבתות הסמוכות לפורים

לפני כחמש עשרה שנה פורסם לראשונה חלק ממערכת 'יוצר' המיוחס לר' אלעזר בירבי קליר, גדול פייטני ארץ ישראל, המפייט את סופה של מגילת אסתר¹. בשרידי מערכת יוצר זו – ממנה הגיעו לידינו רק סופו של גוף היוצר ותחילתו של ה'סילוק' – נעשה שימוש רציף בפסוקי המגילה מפרק ט פסוק ז ("ואת פרשנדתא") ועד פרק י פסוק א ("וישם המלך אחשורוש מס על הארץ"), ומשום קיטועו של הפיוט איננו יודעים בוודאות מהו הקף הפסוקים שנתפייטו ביצירה המלאה. אמנם קרוב לוודאי, שבסופו של ה'סילוק' נתפייטו שני הפסוקים האחרונים שנותרו מהמגילה (אסתר י ב-ג), ובכך חתם הפייטן את שימושו בפסוקי המגילה². לעומת זאת, קשה לקבוע במדויק מאיזה פסוק התחיל הפייטן בגוף היוצר, אך בהסתמך על תבנית הפיוט ניתן לשער, כי "הפיוט עיבד את פסוקי המגילה החל מ'ליהודים היתה אורה ושמחה' (אסתר ח טז)"³.

כיון שכך, מתעוררת השאלה: מדוע בחר הפייטן לעבד את פסוקי המגילה דווקא מהפסוק 'ליהודים היתה אורה?' ההשערה: "אולי לא ביקש הפייטן לחייב את עצמו לעיבוד כל פסוקי המגילה, ופתח את גוף היוצר בפסוק שנראה לו נאה ומתאים"⁴, אינה מתקבלת על הלב. ברור שפייטן יצירתי ובעל מעוף כר' אלעזר בירבי קליר היה באפשרותו לפייט את כל פסוקי המגילה, ואם החל לפייט רק מ'ליהודים היתה אורה' ודאי שהיתה לו סיבה חשובה לכך. זאת ועוד, שתמיהה נוספת עולה מפיוט זה, כלשון מהדירת הפיוט:

חידה קשה אחת הותיר לנו פיוט זה בלא פתרון: לאיזה תאריך נועד. לכאורה

- 1 ש' אליצור, 'למקומו של היוצר במורשתו של ר' אלעזר בירבי קליר: גילויים חדשים', תרביץ, סו (תשנז), נספח, עמ' 389-392.
- 2 ושמו אף חתם כאן הפייטן את מערכת היוצר. ראה אליצור, שם, עמ' 394, ליד הערה 63: "אם אכן פיוט קלסי לפנינו, אין מנוס מן ההשערה שכבר העלה ע' פליישר, שפייטנים קלסיים עשויים היו לסיים את 'מערכת' היוצר שלהם בסמוך לקדושת היוצר, כפי שנהגו לסיים את קדושתאותיהם עם הגיעם אל קדושת העמידה". אמנם אליצור עצמה אינה מסכימה להשערת פליישר: "במאמרי כתבתי את הדברים בעקבות שיחותי עם פרופ' פליישר ז"ל, אך לבי אינו מסכים עם השערתו שפייטנים קלסיים סיימו את המערכות סמוך לקדושת היוצר. ההוכחה היחידה שלו היא מכתב יד יחיד ולא קדום של יוצרותיו של יוסף בירבי ניסן, שבו אין אלא גופי יוצר; פליישר שיער על פי זה (בספרו 'היוצרות בהתהוותם והתפתחותם', ירושלים תשמד, עמ' 111), שיוסף בירבי ניסן חיבר גופי יוצר בלבד, אבל העתקה של מעתיק מאוחר אין בה ראייה ממשית. ולדעתי יש בכתבי יד שבגנוזה רמזים עקיפים לקיומם של פיוטי זולת לסדרים, ואולי הם פיוטיו האבודים של יוסף בירבי ניסן" (מתוך מכתב פרטי).
- 3 אליצור, שם, עמ' 394. השערתה נאמרה בהסתייגות: "אולם מובן שלא נוכל לומר דבר בטוח כל עוד לא תתגלה תחילת הפיוט".
- 4 אליצור, שם, עמ' 394.

פיוט הבנוי על פסוקי מגילת אסתר, פשוט הדבר שפיוט לפורים הוא; אולם כאן מדובר ביוצר לשבת, ופורים איננו חל בשבת אלא בכרכים המוקפים שבארץ ישראל... ניתן אפוא להעלות על הדעת, שגם היוצר שלפנינו הוא יוצר לשבת 'זכור'. אבל עניינו המיוחד, הממוקד בחגיגת הפורים, בשמחה ובעשיית יום טוב, מטה את הדעת יותר לאפשרות שמחבר הפיוט אכן ישב באתר הכרכים המוקפים שבארץ ישראל וחיברו לאירוע הנדיר יחסית של פורים שחל בשבת⁵.

ברם יתכן, כי ניתן לפתור את שתי התמיהות בעזרת המנהג הנזכר ב'מסכת סופרים': אמר ר' לוי: מגילת אסתר צריך לקרותה בלילה ולשנותה ביום, שנאמר (תהלים ל יג): 'למען יזמרך כבוד ולא ידום'. 'יזמרך כבוד' בלילה; 'ולא ידום' ביום. לפיכך נהגו לקרותה במוצאי שבתות שתיים. ר' מאיר כי החליף בכנישתא, שמע קליהון דסדראי, אמר לון: עד מתי אתם עושים את התורה קריות קריות?⁶ אמרו לו: משום 'למען יזמרך כבוד'. ושבקון. ונהגו העם לאומרה⁷ במוצאי שבתות של אדר, עד שיעברו חמשה עשר ימים באדר. ומיקרי הכי קרו? בשבת ראשונה של אדר, קורין העם ביחד עד 'בלילה ההוא' (אסתר ו א); ובמוצאי שבת שנייה, קורין מן 'בלילה ההוא' עד ידובר שלום לכל זרעו' (שם י ג)⁸.

כידוע, 'מסכת סופרים' משקפת, ברובה, את המנהגים הארצישראלים הקדומים⁹, ושם נהגו העם – וכבר מימי התנאים¹⁰ – לקרוא את המגילה ב'המשכים': במוצאי השבת הראשונה שבחודש אדר קראו מתחילת המגילה עד 'בלילה ההוא', ובמוצאי השבת שלאחריה – מ'בלילה ההוא' עד סופה¹¹.

קריאה מחולקת זו לא הוותה תחליף לקריאת המגילה בשלמותה בליל הפורים

5 אליצור, שם, עמ' 394.

6 רז"ו רבינוביץ (שערי תורת בבל, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים תשכ"א, עמ' 195) משווה את הנאמר כאן לירושלמי, מגילה, ד א, ויניציאה רפג, דף עה ע"א: 'ר' יונתן הוה עבר קומי סידרא, שמע קלון קרוי ולא מברכין, אמר לון: עד מתי אתם עושין את התורה קרחות קרחות...'. וטוען, "כי כן צריך להיות במסכת סופרים כאן, ונשתבש המאמר".

7 הצעת התקון של הרב ש"ט גאגין (כתר שם טוב, ג, קיידיאן תש"ח, עמ' 105): 'ונהגו העם לזמרה', אין לה על מה לסמוך.

8 מסכת סופרים, פרק יד, הלכה טו-טז, מהדורת מ' היגר, ניו-יורק תרצ"ו, עמ' 268-270. והובא, בשינויים לא משמעותיים, בילקוט המכירי, תהלים ל, ס"ט, מהדורת ש' בובר, ברדיטשוב תרס, דף צח ע"א.

9 ראה, לדוגמא: ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 199-202. וראה עוד שם ע"פ המפתח, ערך 'מסכת סופרים' (עמ' 357-358).

10 ראה: נ' פריד, 'נוסח עברי חדש של מגילת אנטיוכוס', סיני, סד (הורף תשכ"ט), עמ' קא-קב.

11 יתכן, שהפסוק 'בלילה ההוא' שימש גם כסיום הקריאה במוצאי השבת הראשונה וגם כתחילת הקריאה במוצאי השבת השניה, ראה: עופר (להלן, הערה 14), עמ' 163-165. ולפיכך הנאמר ב'מסכת סופרים': "בשבת ראשונה של אדר, קורין העם ביחד עד 'בלילה ההוא'", כוונתו, עד ועד בכלל.

ובימו¹², אלא היא היתה חלק ממנהג הקריאה (או הלימוד) ברציפות של כל ספרי הנביאים והכתובים שנהג בזמנם, ובעיקר בארץ ישראל¹³. לשם מטרה זו חולקו כל הספרים לסדרים סדרים, והתקיים מחזור קריאה נפרד לנביאים ומחזור קריאה נפרד לכתובים, בעוד שחמשת המגילות לא נכללו במחזור הכתובים והם נקראו בנפרד בסמוך למועדים¹⁴.

12 כן גם נראה מהשוואת הקריאה המחולקת במגילת אסתר לקריאות המחולקות במגילות שיר השירים ורות. ראה מסכת סופרים, שם, הלכה טז: "בשיר השירים, קורין אותו בלילי שני ימים טובים של גלויות האחרונים; חציו בלילה אחד, וחציו בלילה השני. ברות - במוצאי יום טוב הראשון של עצרת עד חציו, ומשלים במוצאי יום טוב האחרון. ויש אומרים: בכלל מתחילין במוצאי שבת שלפניהם. ונהגו כן העם..." משמע, שהקריאה המחולקת במגילת אסתר לא היתה חיונית מבחינה הלכתית, כדוגמת הקריאה בשתי המגילות האחרות. גם לדעת ר"י רבינוביץ (ע"י לעיל, הערה 6), שקריאת המגילה המקוטעת ש'נהגו העם' היתה בלא ברכה, מסתבר, שזו לא היתה הקריאה החיונית והם חזרו וקראו בפורים את כולה.

אמנם כמה מפרשניה של 'מגילת סופרים' השוו את הקריאה המחולקת במגילת אסתר לדעת ר' נתן המובא בירושלמי, מגילה, א א, ויניציאה רפג, דף ע ע"א: "תני בשם רבי נתן: כל החדש כשר לקריאת המגילה. מה טעמא? 'והחדש אשר נהפך להם מיגון לשמחה' וגו' (אסתר ט כב). אמר רבי הלבו: ובלבד עד חמשה עשר..." ובכך הסבירו כיצד 'נהגו העם' לקרוא את המגילה שלא בזמנה (ראה, לדוגמא: ר' אריה ליב שפירא, מסכת סופרים עם פירוש נחלת אריאל, ירושלים תשל"ב [דפ"ר]: דיהרן-פארט תצב], עמ' פד). היינו, אותם פרשנים הבינו, שהקריאה המחולקת היתה כדי לצאת ידי חובת קריאת המגילה והעם לא נהג לחזור ולקרוא את המגילה בליל הפורים וביומו. וכאמור, אין דבריהם נראים. והשווה: שו"ע, או"ח, סי' תרפח, סעיף ז, בהגהת הרמ"א.

13 על היות מנהג קריאת סדרי הנביאים והכתובים ארצישראלי, מעידה העובדה שסימון הסדרים מצוי רק אצל בעלי המסורה הטבריינים, ראה: עופר (להלן, הערה 14), עמ' 169 הערה 34; הנ"ל, המסורה הבבילית לתורה: עקרונותיה ודרכיה, ירושלים תשס"א, עמ' 135-138.

14 לענין זה הקדיש י' עופר את מאמרו 'סדרי נביאים וכתובים', תרביץ, נה (תשמ"ט), עמ' 155-172. והשווה: נ' פריד, 'הפטרות אלטרנטיביות בפיוטי ינאי ושאר פייטנים קדומים', סיני, סב (חורף תשכ"ח), עמ' קכה, הערה 217. תודתי נתונה לש' אליצור על ההפניה למאמרו של י' עופר. וראה גם: שירת בני מערבא: שירים ארמיים של יהודי ארץ ישראל בתקופה הביזנטית, מהדורת י' יהלום ומ' סוקולוף, מבוא, עמ' 33-34.

במאמר מוסגר אעיר, כי למנהג אמירת ה'סדרים' נתכוון, לדעתי, פייטן ארצישראלי קדום ב'רשות' ל'סדרה' (סדר העבודה, כנראה) של יום כיפור. הפייטן, ששימש כמובן שליח-צבור, פונה אל הקב"ה ואל נכבדי קהלו ומבקש מהם רשות לומר שירה לפני המקום. נכבדי הקהל אליהם הפנה הפייטן את בקשת הרשות היו: 'נבונים' ו'ישרים' (כינויים כלליים, כנראה), 'כהנים', 'לויים', 'חונים' (החונים האחרים שבקהל שהתפללו, או אמורים להתפלל את שאר התפילות), 'סופרים' (תלמידי החכמים), 'משנני סדרים', 'מומרים' (חברי המקלה), ובסוף: 'כל העם' ו'כל הקהל'. אלו דבריו הנוגעים ל'משנני סדרים':

סְלָה לַחַי מְאֲמִירִים

תְּפִלָּה לְפָנָיו סוֹדְרִים

עוֹמְדֵי לְפָנָיו יוֹצֵר הָרִים

אֶפְתַּח פִּי מְרֻשּׁוֹת מְשַׁנְנֵי סְדָרִים.

ראה: ע' פליישר, 'עיונים בהשפעת היסודות המקהליים על עיצובם והתפתחותם של סוגי הפיוט', יובל, ג (תשל"ד), עמ' מז, שו' 29-32. מדברי פייטננו למדנו שלושה דברים: א, אמירת ה'סדרים' היתה נתונה בידי קבוצה מסויימת ולא כל הצבור אמרם, ש'משנני סדרים' נמנו כקבוצה מוגדרת, כדוגמת 'כהנים', 'לויים', 'חונים' ושאר הקבוצות; ב, אמירת 'סדרי' התורה והנביאים נחשבה כתפילה ולא כלימוד (תְּפִלָּה לְפָנָיו סוֹדְרִים); ג, קיום מנהג ה'סדרים' נתפס כדבר שבנוכחו העולם עומד ומתקיים

חלוקת המגילה לשניים ב'בלילה ההוא', לנזכר ב'מסכת סופרים', איננה רק מפני שבפסוק זה מתבצע בסיפור המגילה תפנית חיובית – "תוקפו של נס"¹⁵, הראוי לקוראו סמוך ככל האפשר ליום הפורים, אלא גם – ושמא: בעיקר – מחמת שהיא יוצרת חלוקה מאוזנת בין שני החלקים, שבכך שני הסדרים שווים פחות או יותר באורכם, כפי שכל ספרי הנביאים והכתובים נחלקו לסדרים בעלי יחידות שוות-אורך בדרך כלל¹⁶.

אולם בשונה מ'מסכת סופרים' המחלקת את מגילת אסתר לשני סדרים בלבד, התקיימו גם חלוקות אחרות¹⁷, ולאחת מהן – המתועדת בשלושה מקורות לכל הפחות – נחלקה המגילה לחמשה סדרים. כלומר, לדעה זו נקראה המגילה בחמשה זמנים שונים, ויתכן בהחלט שהם נקראו בחמשת מוצאי השבתות הסמוכות לפני פורים, סדר אחד בכל מוצאי שבת, ממש כמתואר ב'מסכת סופרים', שאין המחלוקת ביניהם אלא בסך הסדרים שיש לחלק את המגילה.

חמשת הסדרים שבמגילה, לדעה האחרונה, פותחים בפסוקים¹⁸:

א. "ויהי בימי אחשורוש" (א א);

ב. "איש יהודי" (ב ה);

ג. "ויאמר המן למלך" (ג ח);

ד. "ויקח המן את הלבוש" (ו יא);

(ס'לה לחיי מאמרים). פרטים אלו מאוששים ממקורות נוספים, ולא כאן המקום לדון בהם.

15 ראה: מגילה יט ע"א. והשווה: ספר מהרי"ל: מנהגים, הלכות פורים, מהדורת ש"י שפיצר, ירושלים תשמט, עמ' תכט.

16 ראה: עופר (לעיל, הערה 14), עמ' 159-161. אך ראה להלן, הערה 19.

17 ראה: עופר, שם, עמ' 166. והשווה: שם, עמ' 158, סעיפים 20-22.

18 ראה ספר החילופים: כתאב אלכלף אלדי בין אלמעלמין בן אשר ובין נפתלי, מהדורת א' ליפשיץ, ירושלים תשכה, עמ' נד: "מגלת אסתר ה' אסדאר: 'ויהי בימי אחשורוש', א; 'איש יהודי היה', ב; 'ויאמר המן למלך', ג; 'ויקח המן', ד; 'ליהודים היתה אורה', ה". וכך ברשימות ה'מסורה' שבסוף כתב-יד לנינגרד, פירקוביץ B19a, שצילומו מובא בסוף המאמר [לעומת זאת, בגוף כת"י לנינגרד, חולקה המגילה לשני סדרים בלבד; סימן הסדר הראשון נרשם בראש המגילה, והשני ב'ויקח המן']. כת"י לנינגרד יצא לאור במהדורה פקסמילית, ראה: D.N. Freedman [ed.], The Leningrad Codex - A Facsimile Edition, Canada 1998. וראה גם: עופר (לעיל, הערה 14), עמ' 166, והטבלה שם, עמ' 158, סעיפים 20-22, אינה מדויקת. כן הודיע לי בטובו י' עופר, ותודתי נתונה לו על עזרתו. גם ב'מסורה הגדולה' נחלקה המגילה לחמשה סדרים אלו, ועל-פיה הדפיס כ"ד גינצבורג במהדורתו. ראה: תורה נביאים וכתובים: מדויק הטב על-פי המסורה ועל-פי הפוסים ראשונים, ד, מהדורת כ"ד גינצבורג, לונדון תרפו, עמ' 612-630.

קיומו של סדר שפתח ב'ליהודים היתה אורה' מוכח גם ממדרש אסתר^ר, י יב, המסיים בדרשת הפסוק שלפני 'ליהודים היתה אורה' (ח טו): 'ומדכי יצא מלפני המלך'; וראה: עופר, שם, עמ' 166 הערה 30; וגם מוכח מה'קילוס' למגילת אסתר, פיוט ארמי המספר בעניינה של המגילה, המסתיים בפסוק 'ליהודים היתה אורה'. ראה: שירת בני מערבא (לעיל, הערה 14), עמ' 170-174, ובמבוא שם, עמ' 34. 'קילוס' זה הוא ארצישראלי מסביבות המאות החמישית-השביעית, לכל המאוחר, ראה: שירת בני מערבא, מבוא, עמ' 46-48; מ' בר-אילן, 'פיוטים ארמיים מארץ-ישראל ואחיזתם במציאות', מהות, כג (תשסב), עמ' 174-177. וראה גם: ע' הכהן, 'עיונים בתבנית הדיאלוגית בפייטנות הארץ ישראלית הקדומה ובמקורותיה', מחקרי ירושלים בספרות עברית, כ, ירושלים תשסו, עמ' 147, ובכלל הנסמן שם, הערה 66.

ה. "ליהודים היתה אורה" (ח טז)¹⁹.

יתכן אפוא, שאף במקומו ובזמנו של ר' אלעזר בירבי קליר (ארץ ישראל של תחילת המאה השביעית) אחוזו בחלוקת המגילה המחומשת, בה הפסוק 'ליהודים היתה אורה' פותח את הסדר האחרון. ומשום שבמוצאי השבת הסמוכה לפורים נהגו לקרוא מפסוק זה עד סוף המגילה, יש מקום לשער, שמערכת היוצרי' שלפנינו נכתבה ליום השבת שבמוצאה נקרא הסדר הנזכר, ולכן היא נוסדה על פסוקים אלו בלבד²⁰.

במיוחד מסתברת השערתנו לדעת הרב נ' פריד, שהמונח 'מוצאי שבת' משמש גם במשמעות 'יום השבת אחרי הצהריים', ומנהג העם לקרוא את סדרי המגילה בשתי 'מוצאי שבתות של אדר', לנאמר ב'מסכת סופרים', התקיים באמת ב'יום השבת מן המנחה ולמעלה'²¹, כפי שאכן נוהגים יהודי יוצאי מדבר סהרה, הקוראים את המגילה במתכונת שב'מסכת סופרים' בשתי השבתות הסמוכות לפורים, לפני תפילת המנחה²². לגישה זו אין כל תימה שר' אלעזר הקליר יסד 'יוצרי' לשבת הסמוכה

19 ראו לציין, שלדעה זו, שלושה מחמשת הסדרים אינם שווי-אורך, בניגוד לחלוקת הסדרים בשאר ספרי הנביאים והכתובים (ע' לעיל, ליד הערה 16 ובה). סך התיבות שבכל המגילה (במספרים מעוגלים; וכן להלן) הוא: 3050. וסכומי התיבות שבסדרים: 440 (סדר א), 500 (ב), 910 (ג), 580 (ד), 630 (ה). הסדרים א ב ד הם באורך זהה, לערך, לא כן הסדרים ג ה. בנוגע לסדר ה, האחרון שבמגילה, השווה לדברי עופר (לעיל, הערה 14), עמ' 160 הערה 18: "יש להעיר על כך, שבסוף הספרים, ואולי גם בראשי הספרים, יש נטייה לחריגה מאורך הסדרים הממוצעים... החלוקה נקבעה, כביכול, ללא התחשבות בנקודת הסיום של הספר". ברם עדיין לא פתרנו את אורכו החריג של סדר ג, לחלוקה המחומשת של המגילה. נראה אפוא, שאף לגבי שיטת החלוקה המחומשת יש לקיים את דברי עופר (שם, עמ' 161-160), שאורך הסדרים בכל חמשת המגילות אינו פרופורציונלי. ראה בדבריו.

20 אמנם להשערה זו, נכתבה מערכת היוצרי לשבת הסמוכה לפורים, היא 'שבת זכור', ולא סביר שהקלירי יתעלם מלהזכיר את עניין מחיית עמלק בשבת זו, בה נקראת פרשת מחיית עמלק (אם כי יתכן, שעניין מחיית עמלק נזכר בחלק ממערכת היוצרי של הגיע לידניו). ושמה, לאור תמיהה זו, יש לקבוע, כי הקלירי הכיר את חלוקת המגילה לשני סדרים בלבד, כנזכר ב'מסכת סופרים', ואף לחזור להצעתה של אליצור (ע' לעיל, ליד הערה 5), שמערכת היוצרי נתחברה לפורים שחל בשבת (בעיר מוקפת חומה), היא השבת השלישית בחודש אדר. שבשנה כזו חילקו את הסדר השני בין השבת השנייה של החודש (מ'בלילה הוא' עד 'ומרדכי יצא') לבין השבת השלישית (מ'ליהודים היתה אורה' עד הסוף), ובדרך זו הושג גם האיזון בין שני חלקי המגילה, לפחות בשתי השבתות הללו. מובן שהשערה זו דחוקה ביותר, מפני שאין כל תיעוד לחלוקת הסדר השני בשנה בה חל פורים דמוקפין בשבת.

21 ראה: פריד (לעיל, הערה 10), עמ' קא. ושם, הערה 24, הוא מודיע: "א"ה אוכיה זאת במחקר מיוחד באריכות... ובמאמרי הנזכר אוכיה, שמוכן זה ל'מוצאי' שבת והג יש למצוא גם במקום אחר בדברי חז"ל, וכן שעד היום מצויים יהודים בני עדות מרוחקות המשתמשות במטבע הלשון 'מוצאי שבת' במונח של 'יום השבת אחרי הצהריים'". למיטב ידיעתי, לא זכינו לאורו של מחקרו זה, והבל על דאברין [בנוגע לדעתו של פריד, השווה עתה: ע' גאולה, 'דרשה ופיוט במנחת השבת בבית הכנסת בכינוסיו', תא שמע: מחקרים במדעי היהדות לזכרו של ישראל מ' תא-שמע, בעריכת א' ריינר (ואחרים), אלון-שבות תשעב, עמ' 178].

ודרך אגב אעיר, כי לדעת פריד, ש'מן המנחה ולמעלה' נתכנה 'מוצאי שבת', אין כל הכרח לדברי עופר (לעיל, הערה 14), עמ' 166 הערה 27, הכותב: "סיבת הקריאה בערב דווקא נעוצה, כנראה, בהלכה, ש'אין קורין בכתבי הקודש אלא מן המנחה ולמעלה' (מסכת סופרים, טו ג).

22 פריד, שם, עמ' קב. ואצטט חלק מדבריו: "אותו 'מנהג העם', במתכונתו שב'מסכת סופרים', שריר וקיים גם בימינו בקהילות יהודי יוצאי מדבר סהרה... תיאום מופלא זה - של חלוקת אסתר במסכת סופרים ואצל יהודי הסהרה מאכן - מוכיח, שמנהג יהודי הסהרה הוא קדום ועתיק, שראשיתו לכל

לפורים ועיבד בו את הפסוקים מ'ליהודים היתה אורה' ואילך, כי במקומו ובזמנו קראו את סדרי המגילה (שהאחרון מהם הוא מ'ליהודים היתה אורה') ביום השבת, ממש כ'נהגו העם' שב'מסכת סופרים' וכקהילות יוצאי מדבר סהרה, שהמנהג שהכיר הקלירי לא נבדל מהם אלא בחטיבת הפסוקים שקראו באותה עת. כי יותר מסתבר, שפייטן יכתוב 'יוצר' ליום השבת המעבד את ה'סדר' שיקרא הצבור במנחת השבת, מאשר שיכתבנו עקב קריאה רחוקה יותר שאינה כלל בשבת אלא רק במוצאה.

יודע אני שאין דברי אלא בגדר השערה, ושמא אף בכלל השערה רחוקה, אך היא ראויה להשמע – ובוזהירות המתבקשת – כל זמן שאין בידינו נימוק הגיוני אחר להחלטת הקלירי לעבד את פסוקי המגילה מ'ליהודים היתה אורה' בלבד. אך אם השערתי נכונה, שלאחד מהמנהגים הארצישראלים הקדומים קראו בשבת הסמוכה לפורים מ'ליהודים היתה אורה' עד סוף המגילה, יתכן שזהו שורשו של המנהג המאוחר יותר, לפיו צבור שומעי המגילה – שאין תפקידו לקרוא אלא רק להאזין לקריאה – השתתף באופן חריג בקריאת שני פסוקים מתוכה, הם: 'ליהודים היתה אורה' וכי מרדכי היהודי' החותם את המגילה, והם-הם הפסוקים התוחמים (להשערתי) את הקריאה בשבת הסמוכה לפורים:

מנהג קריאת שני פסוקים אלו על ידי הצבור מתועד לראשונה בסידורו של רב סעדיה גאון, המוסר כי הצבור השתתף באמירת חמש-עשרה פסוקים מכל מערכת הקריאות השנתית:

ובתורה – עשרה פסוקים שהצבור קורא בקול, אותם ותרגומם: 'ה' ילחם לכם' (שמות יד יד); 'ויאמינו בה' (שם, פסוק לא); 'ה' איש מלחמה' (שם טו ג); 'מי כמוך' (שם, פסוק יא); 'מקדש ה'' (שם, פסוק יז); 'ה' ימלוך' (שם, פסוק יח); 'כי מחה אמחה' (שם יז יד); 'ה' ה' אל רחום וחנון' (שם לד ו); '[שוב מחרון אפך' (שם לב יב)]; 'תמחה את זכר עמלק' (דברים כה יט).
ובבניאים – שלושה: 'קדוש' (ישעיה ו ג); 'ברוך' (יחזקאל ג יב); 'לא ימוש מפך' (ישעיה נט כא).

ובכתובים – שנים: 'ליהודים היתה אורה'; 'כי מרדכי היהודי'²³.

רב סעדיה גאון אינו מסביר מה טעם נהג הצבור להשתתף באמירת פסוקים אלו דווקא²⁴. יתכן בהחלט כי לכל פסוק (או צרור פסוקים) היתה סיבה משלו, והשתתפות הצבור בקריאת שני פסוקי המגילה הנזכרים היתה לזכר המנהג הקדום לקרוא בשבת

המאוחר בימי התנאים... שקהילות אלו שימרו מנהגים קדמוניים משום שבזמן היותם בחוץ לארץ נמצאו בסביבות נידחות ומרוחקות, והשפעת מרכזי ישראל הגדולים לא הצליחה 'לבלול' אותם ולבטל את מנהגייהם הקדומים, שנתבטלו מלפנים מסיבות שונות בעדות אחרות". וראה גם: ג' פריד, 'עניינות מגילת אנטיוכוס', ארשת, ד (ירושלים תשכו), עמ' 173; להלן, ליד הערה 29 ובה.

23 סדור רב סעדיה גאון, מהדורת 'דודון ואחרים, ירושלים תשא, עמ' ססט. המוסגר הוא השלמת המהדירים שם, הערה לשו' 1.

24 על מנהג זה ומנהגים דומים, ראה: י"ש שפיגל, 'השתתפות הציבור בקריאת התורה ובקריאת מגילות', אור ישראל, חוברת כג (ניסן תשסא), עמ' קסט-קצו. ובנוגע להשתתפות הצבור בקריאת פסוקי המגילה, ראה שם, עמ' קפד-קצג.

הסמוכה לפורים מ'ליהודים היתה אורה' עד סוף המגילה; מנהג שרווח בארץ ישראל, בה שהה רב סעדיה גאון תקופה נכבדה מחייו ונתוודע למנהגיה.²⁵

בשולי הדברים נשוב ל'נהגו העם' הנזכר ב'מסכת סופרים'. מנהג זה, לקרוא את המגילה למקוטעים בשתי השבתות הראשונות של חודש אדר או במוצאיהן, אינו מוכר ממקורות נוספים על אלו שהבאנו עד עתה. ב'פסקי התוספות' מצויה עקימת לשון ממנה ניתן להבין כי המנהג היה מוכר במקום המחבר, אשכנז של המאה ה-14²⁶, ואולם נראה שאין כאן אלא שיבוש קל או תחביר לא תיקני, כי אין כל עדות נוספת התומכת בקיומו של המנהג באשכנז של אותם זמנים. מאותה סיבה אף לא מסתברת השערת הרב ש"ט גאגין, כי התקבלות היוצר 'אדון חסדך בל יתדל' לר' יהודה הלוי, המפייט את עניינות המגילה מתחילתה ועד סופה²⁷ ונאמר ב'שבת זכור', גרם לביטול מנהג זה בספרד: "שקודם ר' יהודה הלוי היו נוהגים לקרות מגילת אסתר ככתוב ב'מסכת סופרים', וכאשר יסד ר' יהודה הלוי השיר הזה, עשוי בדרך שיר וחרון, קבלו עליהם לאומרו במקום המגילה"²⁸. כי גם בספרד אין כל תיעוד לקיומו של המנהג²⁹. בדורות האחרונים נהגו כמה קהילות חסידיות, שכל יחיד ויחיד יקרא את המגילה בביתו בשתי מוצאי השבתות, ולאחר חצות³⁰, וכמובן שאין לראות בכך את המשכו

25 רס"ג נולד במצרים בשנת ד'תרמב, ובשנות העשרים המאוחרות לחייו עבר להתגורר בארץ ישראל, בטבריה כנראה, שם שהה עד שנת ד'תרפא (ויש מקדימים את שנת עזיבתו), אז עבר לבבל בה עשה עד פטירתו. ראה: י' ברודי, רב סעדיה גאון, ירושלים תשסו, עמ' 35-37; א' דותן (מהדיר), אור ראשון בהכמת הלשון: ספר צחות לשון העברים לרב סעדיה גאון, א, מבוא, ירושלים תשסו, עמ' 20-17.

26 ראה פסקי תוספות, מגילה פרק א, סעיף א, 'הגהות כ"י', הערה א: "במסכת סופרים: מנהג קדמון, נהגו העם לקרות המגילה משנכנס אדר ובכל שבתות. והכי קרינן בכל מוצאי שבת עד ט"ו באדר. במוצאי שבת ראשונה עד 'בלילה ההוא', במוצאי שבת שניה עד 'לכל זרעם'". מחבר 'פסקי התוספות' אינו ידוע. יש אומרים שחיברם הרא"ש או בנו, ר' יעקב בעל ה'טורים', ואחרים סוברים, שחיברם ר' יחזקיה דודו של ר' אליעזר מטוך. אך אין לייחוסים אלו על מה לסמוך, ועדיין לא נודעה זהות המחבר, שככל הנראה פעל באשכנז במאה ה-14. ראה: א"א אורבך, בעלי התוספות, מהדורה המימית ומתוקנת, ירושלים תשנו, עמ' 734; א' הבצלת, 'מבוא', בתוך: י' הורביץ (מהדיר), מרדכי השלם - מסכת תענית, ירושלים תשנה, עמ' 13-16 (למקור האחרון הפגני ש' עמנואל).

27 ראה: י' דוידזון, אוצר השירה והפיוט, א, ניו-יורק תרפה, עמ' 27, סעיף 5366. הרב ש"ט גאגין טעה וכינה את היוצר 'מי כמוך', על-שם הפורמולה "מי כמוך, ואין כמוך, מי דומה לך, ואין דומה לך", שנספחה סמוך-לפני הפיוט, וכמותו עשו מחברים ספרדיים נוספים.

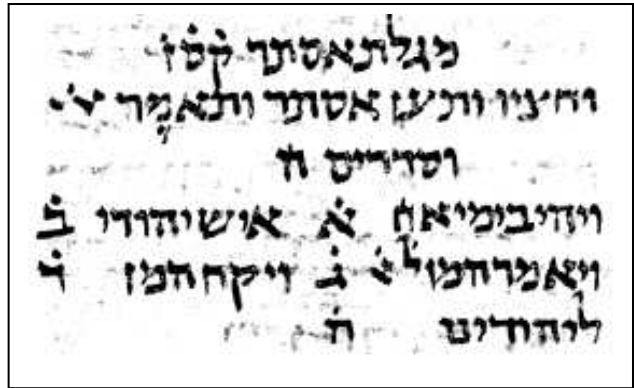
28 הרב ש"ט גאגין, כתר שם טוב, ג, קיידאן תשה, עמ' 105.

29 אך השערת הרב ש"ט גאגין מעניינת, כי הוא משווה את המנהג שב'מסכת סופרים' המדבר ב'מוצאי שבתות' לפיוטו של ר' יהודה הלוי שנועד להאמר ביום השבת: השווה לעיל, ליד הערה 21 ובה.

30 על אחד מאדמו"רי סקווירא, כותב ר' שלום פרלוב (משמרת שלום, ב, סי' נ, הערה א, ווארשא תרסא, דף כד ע"ד): "במסכת סופרים... לפיכך נהגו לקרותה במוצאי שבתות שתיים... והעקתה זה, שמי שירצה לנהוג כן ינהוג. כי מסתמא יש בזה טעמים רמים ונשגבים. ושמעתי, כי א"ז הרה"ק מוה' יצחק ז"ל מסקווירא היה נוהג על פי מסכת סופרים הנ"ל".

בעקבות ר' יצחק מסקווירא נוהגים חסידיו עד ימינו, ראה הערת ה'מערכת', אור ישראל, גליון לא (אדר שני תשסג), עמ' רכו: "כדאי לציין, שאצל חסידי סקווירא כן נשאר מנהג קדום זה, וכך הם נוהגים למעשה, שאומרים במוצאי שבת ראשונה של אדר עד 'בלילה ההוא', ובמוצאי שבת שניה

של המנהג הנזכר שב'מסכת סופרים', אלא רק מנהג שנתחדש על פיו.

צילום מרשימות ה'מסורה' שבסוף כתב-יד לנינגרד, פירקוביץ B19a; עי' לעיל, הערה 18.

אומרים מ'בלילה ההוא' עד 'ודובר שלום לכל זרעו'. אולם בעוד שבמסכת סופרים מבואר, ש'קורין העם ביחד עד בלילה ההוא', ומשמע, שקורין מיד לאחר תפילת ערבית, המנהג בסקווירא הוא, שכל אחד ואחד אומר לעצמו בביתו לאחר הצות לילה". אמנם טעו אנשי ה'מערכת' בכותבם: "שאצל חסידי סקווירא כן נשאר מנהג קדום זה", שאין לדבר על השרדות המנהג דווקא אצל אנשי קהילה זו, אלא על התחדשות המנהג. וכך מוכח מדברי ר' שלום פרלוב, דלעיל. אף קהילות צ'רנובל ורחמסטריווקא נוהגים כן בימינו, ראה: הרב מ' גנוט, לוח דבר בעתו לשנת תשסו, כט בשבט, בני-ברק תשסו, עמ' 564.

איני יודע טעם לקריאת המגילה אחרי הצות הלילה בדווקא, וכנראה שזה נובע מההקפדה שלא לקרוא מקרא בלילה, שהקלו בה אחר הצות הלילה, ראה: ספר תהלים השלם [...] עטרת פז, עם הלכות והנהגות, מהדורת הרב פ' זביחי, ירושלים תשסו, עמ' קמו-קנא; הרב י"ד הרפנס, ישראל והזמנים, א, ס' יז, ברוקלין תשסב, עמ' רפא-רפג. ובמקורות אלו נסמנו מקורות נוספים בענין.